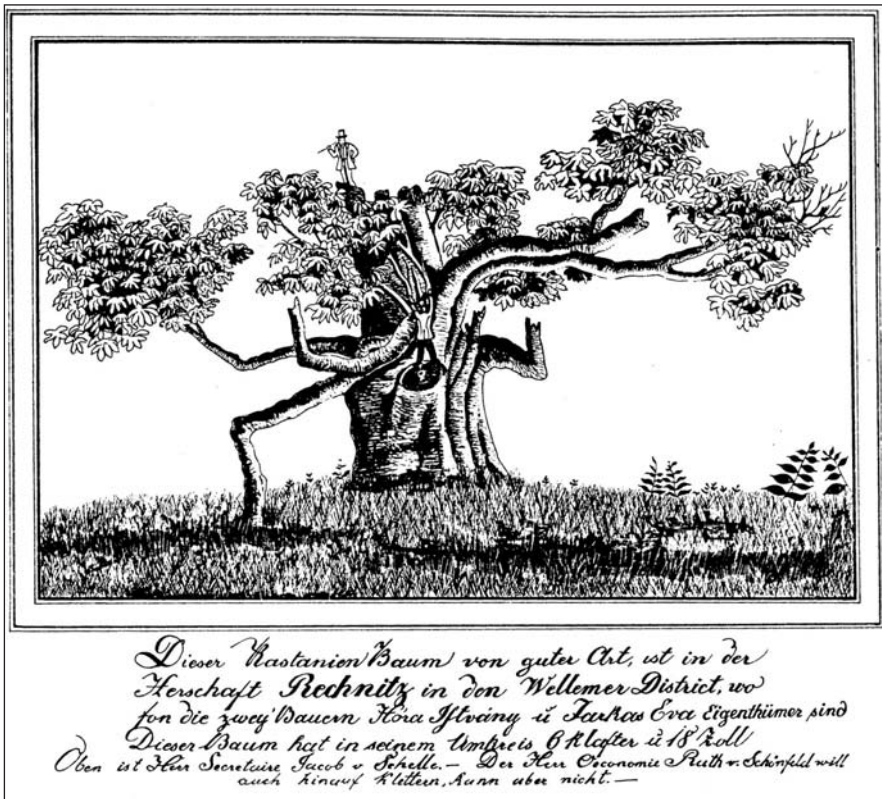

A szelídgesztenye (*Castanea sativa*) botanikai jellemzése

Nevezéktana

A szelídgesztenye tudományos nevét (*Castanea sativa*) 1768-ban adta Philip Miller londoni botanikus, érdekesség, hogy Linné 1753-ban még a bükk nemzetségbe sorolta (*Fagus castanea* néven). További, szinonimaként tekinthető nevei: *Castanea vesca*, *C. vulgaris*. A latin eredetű *Castanea*, mely már Pliniusnál és Columellánál is ezt a növényt jelentette, a görög kasztanon szóból ered. Ez utóbbi néven már Theophrasz-tosz is említi Kr. e. a IV. században. A görög *kasztanon* szót általában a thesszáliai Kasztanaia (Kasztana, Kasztána) város nevéből származtatják, de az minden valószínűség szerint örmény eredetű. Ott ugyanis *kask* és *kaskeni* az e területen honos szelídgesztenye termésének, illetve fájának a neve. Egy másik, kevésbé hihető névfejtés szerint a latin *castrare* (kasztrálni) szóra vezethető vissza a nemzetségnév, a termések kihullása után üresen maradó kupacs alapján. Az európai nyelvek java része egyébként e faj megjelölésére a *Castanea* köznevesült alakját használja (pl. olasz: *castagno*, spanyol: *castano*, német: *Kastanie*, román: *castan*, bolgár: *kastan*). A tudományos fajnevek közül a *sativa* jelentése termesztett, a *vesca* a latin *esca* = eledel, étel szóból ered és a ve nyomatékosítóképzővel keletkezett, s így igen élvezetessé jelöl, a *vulgaris* ma-

2. ábra – A Velem melletti óriásgesztenye rajza a Saághy István tulajdonában volt akvarell nyomán (A kép egykori, német aláírásának magyar fordítása: „Ez a jó minőségű gesztenyefa a rohongi birtokon, a velemi kerületben áll, Hóra Istvány és Farkas Éva birtokosok tulajdonában. Ennek a fának kerülete 6 öl és 18 hüvelyk. Fent Schelle Jakab titkár úr áll. Schönfeld gazdasági tanácsos úr is fel szeretne mászni, de nem tud.”)

1. ábra – A kőszegi Király-völgy szelídgesztenyéje 1961 decemberében (Fotó: Vajda Ernő)

gyar megfelelője közönséges, közismert. Mind a szelídgesztenye egy-egy jellemző tulajdonságára utalnak.

A magyar gesztenye szó szláv közvetítéssel kerülhetett nyelvünkbe, bár meglepően hasonlít rá a török *k'estane*, s még inkább pedig a négyszáz éves török uralom alatt fejlődött albán nyelv *kešteñe*, illetve *gešteñe* szava.

Érdekesség, hogy a gesztenye szó – a legtöbb gyümölcsfának nevéhez hasonlóan – egyaránt jelenti magát a fát, illetve annak termését is. A nagy szemű terméssel bíró fajtákat a magyar nyelvben maróninak nevezik, mely az olasz *marrone* szóból ered, viszont a késő görög *maroon* (= húsos som termése) szóra lehet visszavezetni. (A német *Marone*, a francia *marron*, az angol *marronnier* is többek között innen vezethető le.)

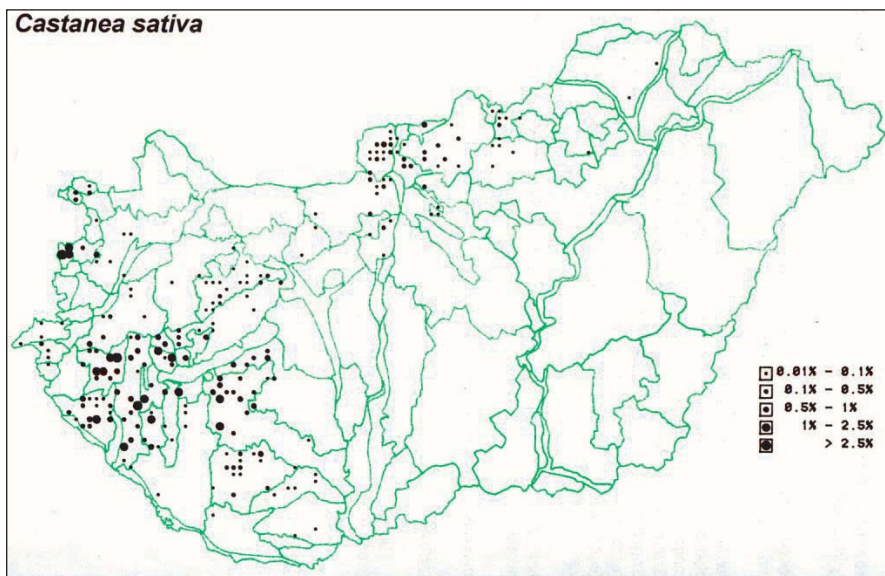
A szelídgesztenye régtől való műve-

lését jelzi, hogy neve hazánkban sok község- és dűlőnévben szerepel (pl. Geszt, Geszteg, Gesztely, Geszteréd, Gesztes, Kesztlőc, Keszthely).

Alaktana

Az általános bélyegeken túl a szelídgesztenyének néhány sajátos jellemvonása is megfigyelhető. Érdekesség nála, hogy a szórt levélállás mellett, különösen a korona alsó, árnyaltabb részén a többé-kevésbé vízszintes oldalhajtásokon váltakozó állású levelek is előfordulnak, melyek egy síkba rendeződve jobban tudják hasznosítani a fényt. Elterjedésének szubmediterrán jellege levélén is megmutatkozik: a bőrnemű levelek, a vastag kutikula, a fényes, sötétzöld levélfelső felület és a csillagszörös levélfonák mind erre utalnak. Sajátos felépítés tapasztalható a virágzatánál is. Felálló, 10-25 cm hosszú füzérvirágzata két-

Castanea sativa

3. ábra – A szelídgesztenye fontosabb, elegyaránnyal kimutatható előfordulásai a hazai erdőkben (Bartha – Mátyás /1995/ nyomán)

féle lehet: 1. csak porzós virágokból álló virágzatok, melyek a fiatal hajtások alapi részéről erednek, s mintegy 40 részvirágzathoz gyöngyfűzérszerűen tevődnek össze, részvirágzatonként 7-7 porzós virággal; 2. porzós és termős virágból álló virágzatok, melyek az azévi hajtások csúcsi részéről erednek, s mintegy 15-20 porzós és 1-4 termős részvirágzathoz tevődnek össze, de a porzós részvirágzatoknál csak 2-2 porzós virágból állnak. A porzós virág 6-tagú, fehéressárga lepelből és 8-12 hosszú szálú porzóból áll, melyek sok, trimetilamintól sajátos szagú pollent szórnak. A termős virágok hármassával alkotnak egy-egy részvirágzatot, melyeket megporzás után egy tüskés falú, tengelyképlet eredetű kupacs zár be. Egy-egy termős virágnak szintén 6, de jelentéktelen leple és ugyanennyi zöldesfehér bibéje van. A fentiek magyarázzák, hogy éréskor a 4 részre kovadó kupacsban 3 makktermés (gesztenye) található, melyek közül a két szélső félkör, míg a középső lapos keresztmetszetű. A termések csúcsán a lepel- és bibemadaradványokat (6 db) még megtalálhatjuk. Különlegesség az is, hogy az ugyanebbe a családba tartozó bükk- és tölgyfajoktól eltérően virágait nem a szél, hanem rovarok porozzák be.

Elterjedése

Ennek a fajnak az északi elterjedési határvonala ma már egyértelműen nem húzható meg, mivel több évszázada, évezrede kiterjedten termesztik. Egyes kutatók egyenesen azt feltételezik, hogy a szelídgesztenye csak Kis-Ázsiában őshonos, s a római uralom idején

került (Dél-)Európába, ahonnan aztán sokfelé elterjedt. Másik vitatható nézet viszont a török hódoltság alatti meghonosítását vallja. Ma mindenesetre általánosan elterjedt Dél-Európában, Kis-Ázsiában, a Kaukázusban, továbbá Északnyugat-Afrikában, s jelentős (bár valószínűsíthetően zömében szubspon-tán) előfordulásai vannak Franciaországban, Anglia és Írország déli részén, a Duna-völgyétől délre eső területeken. Kontinensünkön a 48-50. szélességi köről északra már rendszertelenül terem. Általánosságban elmondható, hogy minél délebbi előfordulásait nézzük, annál magasabbra hatolhat a hegy-ségeken. Míg az Alpokban és az Appenninek északi részén legfeljebb 1000 m tszf. találjuk meg, addig Spanyolországban már 1600, Szicíliában 1500 m, a Kaukázusban 1800 m tszf. magasságig jelenik meg. Európán kívül termesztésével Madagaszkáron, a Fülöp-szigeteken, Japánban, az Amerikai Egyesült Államokban, Mexikóban és Chilében is próbálkoztak.

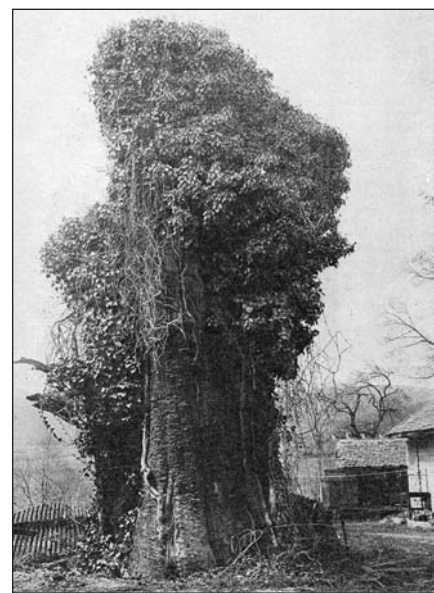
Előfordulása

Az őshonosság kérdésköre a Kárpát-medencei előfordulások esetében is több ízben felvetődött, s sokszor képezte élénk szakmai vita tárgyát. Így *Staub Mór* 1879-ben a Természettudományi Közlöny hasábjain „Ültetett növény-e nálunk a szelídgesztenye?” címmel már erről a kérdéstről értekezik, de ebben az időszakban – érdekességképpen említendő – *Haynald Lajos* kalocsai érsek, a magyar botanikusok mecénása is több cikkében foglalkozik e fajjal, annak hazai előjövételével. Az őshonosság kér-

dését itt nem boncolgatjuk alaposabban, mert *dr. Csapody István*, a kiváló erdészbotanikus sok szempontú (kultúrtörténeti, összehasonlító növény-földrajzi, pollenanalitikai, prehisztórikus makrofossziliái) elemzéseket végzett ezen a téren, melynek fontosabb eredményeit és megállapításait egy külön cikkben ismertettük.

A szelídgesztenye Kárpát-medencei előfordulásait többen vették leltárba, közülük *Blattny Tibor* az Erdészeti Kísérletek 1911. évi kötetében 182 lelőhelyet sorol fel, s ez került a híres Fekete – *Blattny* műbe, az 1913-ban megjelent „Az erdészeti jelentőségű fák és cserjék elterjedése a Magyar Állam területén” c. könyvbe is. A későbbiekben *Jávorka Sándor* 1969. évi adatközlése egészíti ki a korábbi adatokat, előfordulásokat. (Megemlítjük, hogy a szelídgesztenye hazai irodalma igen gazdag, s a „Magyarország kultúrflórája” sorozatban monografikus feldolgozása is megjelent 1969-ben.)

Itt kell felhívunk a figyelmet arra, hogy a Kárpát-medencében fut egy nevezetes növényföldrajzi határvonal, amit egy magyar botanikus-mikológusról, *Moesz Gusztávról*, Moesz-vonalnak neveznek. Ez nagyjából az Északi-Kárpátok belső ívének lábainál fut, ameddig sok szubmediterrán elterjedésű növény eljut, de attól északra már nem jelennek meg. Eddig hatol fel a molyhos tölgy, a csertölgy, a virágos kőris, a sajmeggy, vagy éppen a cserszömörce. Ez valószínűleg a szőlőtermesztés északi határvonala is egyben, s eddig termesztethető a királydió, a házi berkenye, az

4. ábra – Pécsbányatelepi 1924-ben készírt idős gesztenyefa csonkja borostyánnal befutva 1968 áprilisában (Fotó: Vajda Ernő)

őszibarack, a mandula, illetve a dohány. De a Moesz-vonal a szelídgesztenye szempontjából is egy kitüntetett határ, ettől északabbra már nem vonható kultúrába. Ennek nevezetes pontjai északnyugaton a Hainburgi-hegység, északon Gimes, Egyházasmárád, Nagylibercse, Lónyabánya, északkeleten Unggesztenyés, Ungvár, Munkács, Beregszász, Nagybánya és Giródtótfalu.

Változatossága

A *Castanea* nemzetségbe 12 fajt soroznak, amelyek közül 4 Észak-Amerikában, 7 Kelet-Ázsiában honos, s csak egy faj, a *C. sativa* kötődik Európához. Ez utóbbi nagyon közeli rokonának tekinthető a japán gesztenye (*C. crenata*) és mindegyik észak-amerikai testvérfa (*C. alnifolia*, *C. dentata*, *C. ozarkensis* és *C. pumila*), melyek kevésbé nyilvánvalóan térnek el a *C. sativa*-tól.

A bükk-, és különösen a tölgyfajokkal ellentétben a szelídgesztenyére kisfokú változatosság jellemző. Néhány forma értékű rendszertani egységet a levelek alakja és szőrözöttsége alapján írtak le. A termésükért termesztett fajtákat két csoportba lehet sorozni: 1. provar. *domestica* – kupacsonként 2-3 makkal, a makkhéj sötétbarna, kissé molyhos, a mag 2-3 sziklevéllel, a maghéj lapos fodrokban mélyen behúzódik a mag barázdájába; 2. provar. *macrocarpa* – kupacsonként 1-2 nagy makkal, a makkhéj halványbarna, sötétén sávozott, a mag 1 sziklevél-

lel, a vékony maghéj nem gyűrődik be a mag állományába.

Érdekes, hogy id. *Plinius* mintegy kétezer évvel ezelőtt már 8 fajtáról tudósít, míg napjainkban csak Olaszországban a fajták száma meghaladja az ezret. Megkülönböztetésük azonban sokszor nehézségbe ütközik.

Mesterségesen a szelídgesztenyét eddig három testvérfaival keresztezték: 1. az Észak-Amerika atlantikus részén élő *C. dentata*, 2. az Észak-Amerika délkeleti részén található *C. pumila*, 3. a Közép- és Nyugat-Kínában honos *C. mollissima* fajokkal. Utóbbi kombináció a szelídgesztenye kéregtrágyájával szemben ellenállóknak mutatkozik.

Külföldi és hazai óriások

A szelídgesztenye – mint közismert – igen magas életkort és jelentős méreteket érhet el. Az angliai Gloucester-grófságban Tortworth város temploma mellett élő egyed állítólag 1100 éves, s 1825-ben kerülete még 1586 cm volt. A szicíliai Sant' Alfio szelídgesztenyét 2000 évesnek becsülik, s 30 m-es magasságához 56 m-es törzskerület tartozik. Ennek az Etna északi lejtőjén álló fának 5 törzse van (egykori tősarjak), s az ottaniak „Castagno dei Cento Cavalli = 100 lovas gesztenyének” hívják, mert lombsátra alatt ennyi lovas találhat árnyat. (Érdekeséggé említhetjük, hogy 1845-ben a törzskerület még 64 m volt, s akkor „csak” mintegy ezer évesnek

gondolták ezt a fát.) Franciaország legtermetesebb fája 14 m kerületű, Troubois községben dacol az idővel, s korát ezer évre teszik. Hasonló méretű és korú a spanyolországi rekorder is Potes és Ojido települések között.

A hazai legvaskosabb szelídgesztenye Velem mellett a Póka-dűlőben állott, s 1174 cm-es törzskerülettel büszkélkedett. Az 1839/40. év telén kivágták, törzskerületét az Ausztriában lévő mariabrunni kutatóintézetbe szállították, de később az megsemmisült. A róla készült akvarellt *Saághy István*, a kámoni arborétum alapítója őrizte, melyről csak egy vázlatrajz maradt meg. Híres és ismert fa volt a kőszegi Király-völgy gesztenyéje is, mely törzskerületének 1080 cm-t mértek, s 1967-ben már nem hajtott ki. Törzsének alsó korongja a helyszínen ma is látható. Történelmi jelentőségű a Kőszegszerdahely melletti dombon állott három, ma már elpusztult, 4-5 m törzskerületű gesztenyefa, melyek alatt 1894-ben egy hadgyakorlat alkalmával három király, ill. császár tanyázott („Háromkirály gesztenyék”). Egy 1796. évi adat szerint a Baranya megyében, Zengővárkony mellett álló gesztenyefa mellmagassági törzskerülete 1130 cm volt. A felsorolást még hosszan lehetne folytatni a gesztenyeóriásokról és matuzsálemekről az ország más területeiről is, de sajnos java részük már a múlté.

Dr. Bartha Dénes
egyetemi tanár

Emlékfaültetés Pákozdon

Történelmi emlékparkot avattak a történelmi település lakói, követve őseik példáját, akik 1889-ben mint „kegyeletos hazafiak, közadakozásból emeltek” az 1848-as szabadságharc emlékére emlékoszlopot. A fölállított kopjafa a hősököt idézi. A kopjafán található évszámok:

1456. „a törökök császárárt a vár alól és a mezőről is legyőzve levertük, Isten segítségével ágyúit is elfoglaltuk” (Hunyadi János nádorfehérvári jelentése).

1606. „szeretettel intvén mind az erdélyieket és magyarországi híveinket..., hogy Magyarországtól, ha más fejedelemség alatt lesznek is, el ne szakadjanak!” (Bocskai István fejedelem).

1956. „Mennyből az angyal, menj szét, az üszkös, fagyos Budapestre, oda ahol az orosz tankok között hallgatnak a harangok” (Márai Sándor).

2006. Mi, az utódok, csak hasonló szellemi értékek fegyverzetében lehet-

tünk méltóak történelmi folytonosságunk megőrzésére. Ezért és az 1956-os forradalom és szabadságharc 50. évfordulójára emlékezve állította Pákozdi polgárainak közössége.

Az emlékhely cserjei mellett 10 örökzöld és 2 hársfa ültetésével csatlakoztak

az Országos Erdészeti Egyesület kezdeményezéséhez (Nagykanizsa, dr. *Andor József* erdőmérnök és a Zala megyei Önkormányzat kuratóriumának támogatásával indított „Ültess emlékfát a hősökért!” mozgalomhoz). Az emlékhelyen felállított kötömb Wass Albert portréjával gazdagítja a történelmi emlékparkot.

Dr. S. Nagy László

